

B. van Klink, P. van Seters, W. Witteveen (red.), *Gedeelde normen? Gemeenschapsdenken en het recht*, Tjeenk Willink, Zwolle, 1993.

Op 18 juni 1993 werd in het Schoondijk Instituut van de juridische faculteit van de Katholieke Universiteit Brabant een congres gehouden over de rol van het recht in het zogenaamde 'gemeenschapsdenken': 'Law and Communitarianism'. De voorbereiding van dit congres werd grondig aangepakt. In de maanden februari-juni 1993 vond een seminar plaats, waarin diverse theorieën uit het gemeenschapsdenken, alsmede hun tegenpolen – theorieën uit het klassiek-liberale individualisme – werden besproken en bediscussieerd. Het seminar had als titel: 'Gedeelde normen?' Het onderhavige boek is daarvan de neerslag en deed dienst als achtergrondinformatie voor het congres over recht en gemeenschapsdenken.

Zoals bekend gooide John Rawls met zijn *Theory of Justice* (1971) de knuppel in het politiek-wijsgerige hoenderhok; in een waarlijk liberale samenleving gaat het in de eerste plaats om individueel verankerde vrijheidsrechten ('the right') en dan in de tweede plaats om gemeenschappelijke waarden en normen die opvattingen over het goede behelzen ('the good'). Het werd bijna een toverformule: 'The right is prior to the good.' De staat moet de vrijheidsrechten beschermen en garanderen, maar dient ten opzichte van maatschappelijke opvattingen over goed en kwaad neutraal te blijven. In zijn recente *Political Liberalism* (1993) werkte Rawls zijn wijsgerig-politieke visie verder uit. Hij werd daarin ondersteund door verwante denkers als Nozick, Dworkin en Ackerman.

Kritiek bleef natuurlijk niet uit. Het autonome en vrije individu en de universele vrijheidsrechten van dat individu vormen een fictie. Mensen zijn geen abstracte individuen, doch worden in een maatschappelijk verband – in een 'community' – tot personen gevormd. Dat wil zeggen, het zijn juist de gedeelde waarden en normen die mensen tot individuen met een persoonlijk-

heid, met een 'self', met een identiteit maken. Selznick formuleerde daarvoor de toverformule: 'In the beginning is society, not the individual.'

Rawls zette onbedoeld het gemeenschapsdenken weer op de agenda van de politieke en sociale filosofie. Die kreeg natuurlijk ook de trekken van een moraalfilosofie, want het gaat hier nu eenmaal om de plaats en functies van gedeelde waarden en normen. Bekende werken zijn MacIntyres *After Virtue* (1981), Walzers *Spheres of Justice* (1983), Taylors *Sources of the Self* (1989) en Selznicks *The Moral Commonwealth*. Het laat zich raden dat het debat al snel afstevende op een afzwakking van de tegenstelling. Gezocht wordt naar een liberale invulling van het gemeenschapsdenken. Spreekbuis voor deze stroming is vooral het door Etzioni in 1990 opgerichte kwartaaltijdschrift *The Responsive Community*. Redactionele leidraad is het zoeken naar een nieuw evenwicht tussen individuele rechten en maatschappelijke verantwoordelijkheden.

Gedeelde normen? probeert een overzicht van dit debat te geven. In drieëntwintig hoofdstukken passeren drieëntwintig theoretici de revue. Naast de reeds genoemde namen duiken onder meer op: Barber, Bellah, Benhabib, Dahrendorf, Habermas, Lasch, Minow, Nussbaum, Okin, Raz, Ricoeur en Rorty. Een keur van Nederlandse auteurs tekent voor deze merendeels goed geschreven, heldere en dus verhelderende essays.

Natuurlijk is het een niet geringe opgave om in deze optocht van denkers orde aan te brengen. De redactie heeft het boek in vijf delen onderverdeeld: 1. Primaire posities; 2. Sociologische perspectieven; 3. Gemeenschap en markt; 4. Liberale tegentonen; 5. Perspectivisme. De ratio daarachter wordt niet duidelijk, maar waarschijnlijk is iedere indeling van een toch wel sterk encyclopedisch boek als dit willekeurig. De Inleiding van Van Seters, die in kort bestek het debat uiteenzet, geeft de lezer echter een goed interpretatiekader. Ook de Afronding van Witteveen en Van Klink, die de vier centrale thema's van het gemeenschapsdenken (1. overheidstaken; 2. burger en gemeenschap; 3. plurali-

teit en heterogeniteit; 4. de mogelijkheden van het recht) behandelt, helpt de lezer een weg te vinden door de vele theorieën en theorema's die in dit boek liggen opgestapeld.

Dit is natuurlijk niet een boek om in één ruk uit te lezen. Veeleer is het een naslagwerk van goede kwaliteit – een soort theoriehistorisch bronnenboek. De bibliografische informatie is zeer waardevol. De behandelde thema's hebben natuurlijk grote actualiteitswaarde: wat in de politiek (vaak wat al te losjes) 'normvervanging' wordt genoemd, wordt hier op fundamentele wijze aan de orde gesteld.

Mij vielen in kritische zin vooral twee dingen op: ten eerste, de besproken theoretici zijn uitsluitend buitenlanders, vooral Amerikanen, terwijl in het publieke debat in Nederland toch ook grondig over deze problematiek geschreven en gesproken wordt. Wij zijn in Nederland geen theoretische bollebozen, maar zeker waar het om recht, moraal en samenleving gaat, zijn we toch ook bepaald niet theorieeloos. Ten tweede, het conservatieve denken over individu en gemeenschap – bij voorbeeld Nisbets destijds baanbrekende *The Quest for Community* (1953!) – schittert door afwezigheid. Daardoor hangt er rond dit debat en dus ook rond dit boek een sfeer van incestueuze progressiviteit.

Ten slotte kan de theoretische socioloog het niet laten zich af te vragen of we dit alles niet al eens eerder bij de grondleggers van de sociologie tegenkwamen, bij Durkheim bij voorbeeld, die zich rond de vorige eeuwende grote zorgen maakte over wat hij *anomie* noemde? Die ook niet ophield het liberale individualisme, met name dat van Spencer, te bestrijden – zowel methodologisch als moraalfilosofisch.

A.C. Zijdeveld

Erasmus Universiteit Rotterdam

A. Bouter, *Gelijkheid en voortreffelijkheid, een waardering van het westerse gelijkheidsideaal*, Dissertatie april 1994 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, Eburon, Delft.

De dissertatie *Gelijkheid en voortreffelijkheid* begint met 'Geen twee mensen zijn hetzelfde' en eindigt met 'Want mensen zijn niet gelijk'. Daarmede is kort en krachtig de essentie van dit proefschrift weergegeven. Het bevat een scherp kritische behandeling van het westerse gelijkheidsideaal. Bouter acht het nastreven

van gelijkheid afkeurenswaardig omdat het niet opgenomen is binnen een hoger humaniteitsideaal. 'Het gelijkheidsstreven is een zelfstandig ideaal gaan vormen, een doel op zichzelf, en niet langer middel in dienst van een ontwerp van een gelukkig leven.' Dit verzelfstandigde ideaal is een levensbeschouwing geworden.

In de eerste drie hoofdstukken worden de hoofdkenmerken van het gelijkheidsideaal geschetst, de verschillende vormen van wedijver en de verschuiving van het zincriterium in de westerse geschiedenis, achtereenvolgens van God (het christelijke perspectief), naar de rede (het verlichtingsperspectief), naar de zinnen (het romantische perspectief) en ten slotte naar het populaire perspectief. Hoofdstuk vier behandelt het populaire perspectief. In dit perspectief is de publieke opinie, de publieke zin of het door het grote publiek aangehangen geluksperspectief maatgevend. Hoofdstuk vijf gaat over de kwalijke rol van de deskundigen in het autoriseren van het vulgaire gelijkheidsideaal en hoofdstuk zes bevat de be- en veroordeling van het in het Westen vigerende gelijkheidsideaal.

In de behandeling van al deze onderwerpen wordt uitgebreid studie gemaakt en kond gedaan van de werken van Tocqueville, Hobbes, Locke, Rousseau, Kant en Heidegger. Bouter, van beroep eerst onderwijzer, later docent, maakt in zijn uiteenzettingen zijn pedagogische kwaliteiten en bevoegenheid waar. Moeilijke materie, bij voorbeeld de ethiek van Kant en de leer van Heidegger, wordt helder voor het voetlicht gebracht, en in een vlotte schrijfstijl wordt een indrukwekkende hoeveelheid literatuur behandeld.

In het eerste hoofdstuk worden maar liefst zeven gelijkheidsidealen onderscheiden. Het doel van deze exercitie is niet zoveel mogelijk vormen te onderscheiden waarin het gelijkheidsstreven zich manifesteert, maar het vinden van een gemeenschappelijk kenmerk. De meeste van deze idealen blijken gekenmerkt te worden door een mens-accepterend denken, en streven er juist niet naar de mens te verheffen in zijn mogelijkheden. Zo is het distributieve gelijkheidsideaal gericht op de verdeling van de koek; het conditionele gelijkheidsideaal op het tot stand brengen van gelijke startposities; in het ordinaire gelijkheidsideaal 'wordt de gewone man, precies zoals hij is en doet, tot modelmens gemaakt'; en het garantieve gelijkheidsideaal, zeg maar onze mensenrechten, poogt voornamelijk schendingen van mensenrechten te voorkomen, niet om de mens te verbeteren.

Hoewel volgens de auteur van daadwerkelijke gelijkheid nooit sprake kan zijn (getuige de openings- en slotzin van het boek), is het wel mogelijk dat gelijkheid in de samenleving als *geloof* wordt aangehangen. Het

gevolg hiervan is dat er altijd een situatie zal ontstaan, ongeacht welk prestatief onderscheidingscriterium wordt gehanteerd, waarin een kleine groep winnaars staat tegenover een grote groep verliezers. Deze laatsten nemen met deze situatie geen genoegen, met als gevolg dat deze capaciteitsarmen niet alleen de gelijkheid in naam willen, maar ook in feite. Bouter staat achter het streven naar affirmatieve gelijkheid, dat begrepen moet worden als het opheffen van *kunstmatige* ongelijkheid, opdat een ieder een gelijke startpositie verkrijgt. Gelijke startposities impliceren echter niet gelijke uitkomsten, maar een grote verscheidenheid. Desondanks verwordt het streven naar gelijkheid vaak tot een streven naar gelijkheid in uitkomsten.

Nemen we als voorbeeld het op zich lovenswaardige streven naar kansengelijkheid, bij voorbeeld in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Het ouderlijk milieu waarin het kind opgroeit, wordt doorgaans gezien als een factor die niet van invloed zou mogen zijn op de kans of mogelijkheid hoger onderwijs te volgen; ijver en intelligentie echter wel. Ouderlijk milieu is dus een oneigenlijke, terwijl ijver en intelligentie eigenlijke kansfactoren zijn. In de opvatting van Bouter is het ideaal van kansengelijkheid bereikt als onder- of oververtegenwoordiging van bepaalde groepen volledig toegeschreven kan worden aan de eigenlijke kansfactoren. Als intelligentie deels erfelijk is, en er tussen intelligentie, opleiding en een goede baan een positief verband bestaat, dan betekent dit dat er onvermijdelijk groepen in de samenleving zijn waarvan de kinderen gemiddeld een lagere opleiding zullen volgen en in slechtere banen belanden. In het verzelfstandigde ideaal van gelijkheid is dit niet acceptabel en wil men toch gelijke vertegenwoordiging. Zo grijpt men bij voorbeeld via positieve discriminatie direct in in de resultaten en niet in de eigenlijke kansfactoren. Waar het Bouter om gaat is dat het oorspronkelijk activistische gelijkheidsideaal meer en meer passivistisch wordt opgevat, doordat men overgaat tot vormen van compensatie voor laag scorende groepen.

Het tweede voorbeeld stelt de kern van Rawls' rechtvaardigheidsleer aan de kaak, namelijk dat sociale en economische ongelijkheden zo moeten worden ingericht dat zij tot voordeel zijn van de minstbesteden. Volgens Bouter wordt hier niet gelijkheid, maar een puur groepsbelang (dat van de kansarmen) tot maatstaf voor rechtvaardigheid genomen. Het gevolg is weer een tendentie tot gelijkheid in resultaten. Rawls' leer wordt gekarakteriseerd als een leer voor de welvaartsstaat, waarbij het accent meer ligt op wat er te verdelen valt dan op wat er gepresteerd moet worden. Tinbergen doet er nog een schepje bovenop, want rechtvaardig-

heid wordt door hem verstaan als gelijk welzijn.

Het is duidelijk dat de gelijkheid die wordt nagestreefd als geluksoptie van de verliezers zich moeilijk laat verenigen met criteria die te maken hebben met ijver, inspanning, doorzettingsvermogen en het aanwenden van talent. 'Wie zelf niet in staat is om zijn gelijken op afstand te zetten, opteert voor een samenleving zonder afstanden.' Dus hoewel het gelijkheidsstreven aanvankelijk was gericht op het slechten van barrières die de dominantie van prestatieve criteria in de weg stonden, wordt gelijkheid als gelijke uitkomsten nu als doel op zich nagestreefd. Waar gelijkheid als geloof wordt aangehangen, kan alles dienen tot onderscheidingscriterium. Als rijkdom het onderscheidingscriterium is, en gegeven de per definitie grote meerderheid van relatieve verliezers, dan vertaalt gelijkheid zich op gezag van deze meerderheid in een roep om nivellering. Juist omdat we ons als gelijken en niet als ongelijken beschouwen, is ongelijkheid moeilijk te verteren.

Over de socialistische praktijk merkt Bouter op dat 'Socialistische partijen in het westen hoe langer hoe minder groepen van onterecht lager geplaatsten [vertegenwoordigen] en steeds meer groepen van terecht lager geplaatsten. Hun capaciteiten staan eenvoudigweg het bereiken van een hogere plaats op de ladder van de maatschappelijke hiërarchie niet toe!'. De onderscheidingscriteria die worden gehanteerd in het westerse gelijkheidsideaal zijn hoe langer hoe meer inspanningsvrije criteria geworden.

Bouter schuwt ferme uitspraken niet. Zo luidt stelling vijf uit de traditioneel bijgevoegde lijst van stellingen: 'Het in de grondwet verankerde recht op arbeid vormt de juridische bezegeling van een verwerpelijk geluksideaal.' In het afsluitende hoofdstuk stelt Bouter: 'Het westerse gelijkheidsideaal is het ideaal van de gelijke scores. Op gezag van een grote meerderheid van verliezers geldt in deze samenlevingen: gelijkheid behoort.' De auteur veroordeelt het vigerende gelijkheidsideaal omdat het een ideaal is met een beperkte geluksopvatting, a-moreel, zonder toekomstperspectief (richtingloos) en onrechtvaardig. In het laatste hoofdstuk wordt meer dan in het voorgaande een alternatief aangereikt, maar ik geloof dat ik Bouter geen grotere dienst kan bewijzen dan de nieuwsgierigheid van de potentiële lezers hier onbeantwoord te laten en hen uit te nodigen het boek zelf ter hand te nemen.

L.F.M. Groot
Universiteit Utrecht

J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië; Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. 1994, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Indië blijft boeien. Dit geldt ook voor J.A.A. van Doorn, emeritus hoogleraar sociologie. Van Doorn diende in zijn jonge jaren als dienstplichtig militair in de Oost, toen Nederland daar, tevergeefs, de 'orde' probeerde te herstellen. Vandaar dat de auteur in zijn voorwoord zegt dat deze studie het gevolg is van een persoonlijke fascinatie, die in een paar woorden kan worden samengevat: 'Wat was Indië?' Gelukkig is de fascinatie van Van Doorn niet van de soort van nostalgie en/of omzien in wrok, waardoor zoveel van de geschriften van de Indië-veteranen van de laatste jaren worden gekenmerkt. Van Doorn heeft een ruime kijk op de materie en blijkt keer op keer in staat te zijn om vanuit diverse gezichtspunten zijn onderwerp te beschouwen. Het boek is in de loop der jaren ontstaan, en een aantal van de tien hoofdstukken waren al eens, soms in wat afwijkende vorm, geheel of gedeeltelijk elders verschenen. De hoofdstukken sluiten echter vrij goed op elkaar aan en de lezer heeft zelden het gevoel met een verzameling afzonderlijk geschreven teksten te maken te hebben. Compositorisch zit het boek goed in elkaar.

De vraag 'Wat was Indië?' wordt in de inleiding verder uitgewerkt. Van Doorn wil in dit boek de wijze achterhalen waarop Nederlanders in de archipel 'gestalte hebben gegeven aan de natuurlijke landschappen en inheemse maatschappijen'. Het gaat er dus in feite om hoe Nederlanders de decorstukken op het Indische podium hebben geprobeerd te verzetten en vanuit welke visies zij dit deden. Daarbij worden drie groepen decorbouwers in het bijzonder gevolgd: de ambtenaren van het korps Binnenlands Bestuur, de ingenieurs in diverse takken van dienst en de ondernemers op de landbouwondernemingen. De auteur is er zich van bewust dat hij hiermee voor een eurocentrisch perspectief heeft gekozen: de inheemsen verschijnen hier veelal als het object van handelen en niet zozeer als zelf handelende personen. De auteur zegt er naar te streven dit perspectief niet te hanteren als een 'vooordeel' dat bepaalde delen van de werkelijkheid niet wil zien, met name de negatieve aspecten van de koloniale verhouding. Na lezing van het boek kan men concluderen dat de auteur zich redelijk aan die belofte heeft gehouden.

De tien hoofdstukken zijn verdeeld over vier thema's. Het eerste handelt over de evolutie van het koloniale bestel, het tweede over de ambities van het Indische gouvernement, het derde over de expansie van het bedrijfsleven en het vierde over de liquidatie van het imperium. Meestal is de arena van handeling de archi-

pel in zijn geheel. Er zijn echter ook een paar hoofdstukken waarin de auteur zijn blikveld richt op regionale ontwikkelingen. De 'algemeen Indische noties' worden daarbij getoetst aan een weerbarstige lokale realiteit. Deze 'demonstratie-regio' is gesitueerd op Java, het is het plantagegebied van de westelijke Priangan met de stad Sukabumi als centrum.

In de twee hoofdstukken die binnen het thema 'de evolutie van het koloniaal bestel' vallen, wordt in kort bestek een aantal rake typeringen van de verhoudingen in Nederlands-Indië gegeven. Er wordt geconstateerd dat Indië eigenlijk niet meer was dan een exploitatiekolonie ten behoeve van het moederland. Aanvankelijk, dat wil zeggen tot aan het laatste kwart van de negentiende eeuw, werd die exploitatie hoofdzakelijk door de staat georganiseerd. Daarna nam het particuliere bedrijfsleven de fakkel over. Ondanks deze verandering bleef de staat in de kolonie altijd zeer prominent aanwezig, veel prominenter dan in het moederland. Het Indische bestel was daardoor tot het einde toe veel burocratischer, hiërarchischer, centralistischer en autoritairder dan het Nederlandse. Een van de hoekstenen van het koloniale beleid was de 'compartimentering' van de maatschappij langs etnische lijnen. In deze conceptie was de Europese groep in de kolonie altijd de leidende rol toegedacht. Een dergelijke visie, feitelijk een onderdeel van een verdeel-en-heersstrategie, verhinderde het ontstaan van zoiets als een 'Indisch burgerschap' of een 'Indische natie'. Als zodanig had Nederland weinig te bieden aan de zich in het begin van deze eeuw snel uitbreidende groep van zelfbewuste inheemsen. Die concentreerden zich spoedig op hun eigen identiteiten, aanvankelijk die van de islam en even later die van de nieuw geconstrueerde nationale idee 'Indonesië'. Voor Nederlanders was daarin geen plaats.

In het tweede thema, de ambities van het gouvernement, introduceert Van Doorn het ook in de ondertitel van het boek gebruikte begrip 'project'. Hij constateert dat de koloniale verhouding in principe altijd een tijdelijke is, een soort van 'missie' of 'voogdij'. Deze tijdelijkheid c.q. voogdij brengt Van Doorn ertoe de gehele koloniale bemoeienis van Nederland met de archipel te kenschetsen als een reusachtig historisch 'project'. De geschiedenis van Indië zou dan ook een hoge mate van 'instrumentele rationaliteit' vertonen. In de laatste eeuw van Indië kan men inderdaad nogal wat 'projecten' aanwijzen.

Op de burelen in Den Haag of Batavia werden met een zekere regelmaat beleidsdoelen voor bepaalde terreinen van de samenleving geformuleerd, die via interventies in de inheemse maatschappij werden afgedwongen. Het gaat echter wel wat ver het label 'project'

van toepassing te verklaren op het totaal van alle interventies in de archipel. Veel van die interventies waren namelijk niet vooraf bedacht en dus verre van 'projectmatig' of 'instrumenteel-rationeel'; zij waren niet zelden een spontane reactie op verzet of andere minder welgevallige ontwikkelingen of gebeurtenissen. Zeer interessant binnen dit thema is het hoofdstuk gewijd aan de opkomst in het koloniale bestuur van de 'specialist', meestal in de hoedanigheid van de ingenieur. Deze opkomst ging ten koste van de 'generalist', waarmee de ambtenaar van het Binnenlands Bestuur wordt bedoeld. Van Doorn komt tot de conclusie dat door de werkzaamheid van deze specialisten op het einde van de koloniale periode het Indische bestel wel degelijk als een soort van technocratie kan worden gekenschetst.

De technocratie die Van Doorn op het oog heeft, is die van de 'ontwikkelingswerker-avant-la-lettre' dan wel de 'social engineer'. De manager van het particuliere bedrijfsleven valt daarbuiten. Aan het bedrijfsleven worden drie hoofdstukken gewijd, waarbij regelmatig het regionale perspectief van Sukabumi wordt geïntroduceerd. In deze regio vond na 1870 een snelle expansie plaats van de westerse plantagelandbouw. Het gebied werd 'opengelegd voor het wereldverkeer'. Van Doorn stelt zich de vraag wat dit betekende voor de lokale bevolking en komt tot de conclusie dat die meer afhankelijk werd van het koloniale bedrijfsleven en zo op den duur wellicht in haar economische ontwikkeling is geremd. De overheid en het bedrijfsleven hadden overigens niet zelden meningsverschillen over de gewenste economische ontwikkeling. De overheid zag in Sukabumi liever een redelijk zelfstandige boerenstand dan een grote klasse van ondernemingskoolies.

De planters van Sukabumi spelen ook weer een belangrijke rol in het laatste deel van het boek, waar de eindstrijd en ondergang van Nederlands-Indië aan de orde wordt gesteld. Wat de planters na 1945 vooral wensten, was herstel van de veiligheid op hun ondernemingen. Aanvankelijk zetten zij hun kaarten op het Nederlandse militaire apparaat. Toen dat in de loop van 1949 niet in staat bleek te zijn om de veiligheid te garanderen, vroeg men de voormalige overvallers van het officiële Indonesische leger om bescherming. In dit deel wordt de dekolonisatiepolitiek van Nederland in Azië tussen 1945 en 1962 door Van Doorn, terecht, als een groot fiasco gekenschetst. Van de Nederlandse doelstellingen is nauwelijks iets gerealiseerd. Van Doorn wijt dit, behalve aan interne en externe machtsverhoudingen, ook aan de omstandigheid dat de Nederlandse beleidsmakers, inclusief parlement en bevolking, niet in staat waren zich los te maken van oude vooroorlogse preoccupaties. De woorden 'herstel' of 'behoud'

waren de kernbegrippen in de Nederlandse stellingname. Een dergelijke benadering hield onvoldoende rekening met de enorme veranderingen die zich in de Indonesische maatschappij in de drie jaar voorafgaand aan 1945 hadden voltrokken.

Van Doorn heeft met deze studie een belangwekkende en stimulerende bijdrage geleverd aan het begrip van de geschiedenis van Nederlands-Indië. Het boek is bovendien helder geschreven en daardoor aan te bevelen voor een ruim lezerspubliek.

G.J. Knaap

Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde

H. Manschot & M. Verkerk (red.), *Ethiek van de zorg. Een discussie*, Boom, Amsterdam/Meppel 1994.

M. Donker, *In de trechter, door de mangel? Kostenefectiviteit en zorg op maat in de geestelijke gezondheidszorg*, rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Beleid en Evaluatie van de Geestelijke Gezondheidszorg aan het instituut Beleid & Management Gezondheidszorg van de EUR.

J. Legemaate, *Recht en realiteit. Juridische normering en het therapeutisch proces*, rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Gezondheidszorgbeleid en Gezondheidsrecht aan het instituut Beleid en Management Gezondheidszorg van de EUR.

De bundel *Ethiek van de zorg* opent met een mooie bijdrage van Douwe van Houten en Peter van Lieshout over de groei van het Nederlandse zorgsysteem. De verzorgingsstaat zoals Van Houten en Van Lieshout die zien bestaat uit een harde kern (het sociale verzekeringsstelsel) met daaromheen een schil van welzijnsvoorzieningen (jeugdwerk, vormingswerk etcetera), die zich heeft ontwikkeld uit wat vroeger werd aangeduid als 'sociaal werk'. Deze schil is tot grote bloei gekomen in de hoogtijdagen van de verzuijing. De ethische legitimatie van zorgvoorzieningen had destijds een levensbeschouwelijk karakter. De overkoepelende, nationale, morele argumentatie behelsde niet meer dan een verdeelsleutel voor de distributie van geld over de verschillende levensbeschouwelijke denominaties. Inmiddels leven wij in een periode waarin alom wordt beleden dat er moet worden gekozen (lees gesneden) in de zorg. De levensbeschouwelijke oriëntaties zijn goeddeels weggevalen, de verdeelsleutel heeft zijn ratio verloren en het valt niet mee om te bezuinigen zon-

der morele oriëntatie op het zorgsysteem. Politici wagen zich niet aan het echte kiezen; zij verschuilen zich achter 'meer markt', 'efficiency', 'doelgerichtheid' en zo meer. Van Houten en Van Lieshout pleiten voor een diepergaande morele bezinning. Zij menen een drietal theoretische aanzetten daartoe te ontwaren in de feministische theorievorming, het burgerschapsdenken en het in Engeland populaire 'welfare pluralism'. Zover ik het begreep (de auteurs houden het helaas bij een zeer summier uitleg), is 'welfare pluralism' een theorie over de afbakening van verantwoordelijkheden tussen zorginstellingen enerzijds en de informele sector (verwanten, vrijwilligers) anderzijds. Theoretische verdieping in deze richting lijkt mij minder noodzakelijk dan Van Houten en Van Lieshout: CDA-begrippen als zelfzorg en mantelzorg ('zorg op maat' in sociaal-democratisch jargon) genieten inmiddels grote bekendheid. De auteurs hebben wel gelijk waar zij pleiten voor een betere praktische uitwerking van deze begrippen; er bestaan in Nederland nog te weinig mogelijkheden om thuiszorg af te wisselen met vormen van nachtopvang, weekendopvang, vakantieopvang en dergelijke.

In de hoofdstukken van Verkerk, Manschot en Werkman wordt het feministische gedachtengoed gebruikt om een theorie van de zorg te ontwikkelen. Verkerk bespreekt het inmiddels genoegzaam bekende fenomeen dat het sociaal contractsdenken van het liberalisme vrouwelijke ervaringen aanmerkt als *privé*, dus niet van publiek belang. Manschot bespreekt en bekritiseert de feministische zorgtheorie van Joan Tronto (*Moral Boundaries*). Lieke Werkman wijst erop dat zorgen in het huidige emancipatiebeleid nogal eens wordt gepresenteerd als een last. Op deze manier is het geen wonder dat zo weinig mannen er voor voelen zorgverplichtingen op zich te nemen. Emancipatiebeleid zou vrouwen niet moeten bevrijden van de last van het zorgen; vrouwen zouden moeten worden ondersteund in deze zinvolle bezigheden (door bij voorbeeld een recht op deeltijdwerk en betaald zorgverlof).

De overige twee hoofdstukken geven richtingen aan die we bij het ontwikkelen van een zorgtheorie moeten vermijden. Hans Reinders wijst op de beperkingen van het rechtendiscours waar het gaat om geestelijk gehandicapten. De Verenigde Naties hebben in 1971 een Verklaring van de Rechten van Geestelijk Gehandicapten aangenomen. Daarmee wordt volgens Reinders de suggestie gewekt dat het hier gaat om een te emanciperen bevolkingsgroep te vergelijken met vrouwen, zwarten of homoseksuelen. Een positieve groepsidentificatie ('black is beautiful', 'zusterschap', 'gay pride') lijkt voor verstandelijk gehandicapten echter geen nastrevenswaardig ideaal. Een gelijke-kansenbeleid is

evenmin de aangewezen weg (mensen die baat hebben bij gelijke kansen zijn per definitie niet gehandicapt). Het is beter over verstandelijk gehandicapten te spreken in termen van verantwoordelijkheid en solidariteit. Joachim Duyndam bespreekt en interpreteert een interessant onderzoek van Oliner en Oliner naar de oorsprong of oorzaak van moedig gedrag tijdens de Tweede Wereldoorlog. Uit het onderzoek bleek dat personen die joden hielpen of deelnamen aan het verzet, zich van hun passieve medeburgers onderscheidden door hun sedert de vroege jeugd gevormde persoonlijkheid en hun manier van leven. Zij waren over het algemeen mensen die in hun jeugd weinig fysiek werden gestraft en onvoorwaardelijk waren geaccepteerd door hun ouders. Volwassenen die als kind onvoorwaardelijk bemind worden, zijn later in staat zelf onvoorwaardelijke banden aan te gaan met anderen. Dergelijke mensen kunnen reageren op een appél om zorg of hulp, ook als dit voor henzelf geen positieve gevolgen heeft. Duyndam noemt dit generositeit. Naar zijn mening is generositeit wel een essentieel, maar niet een manipuleerbaar deel van moreel gedrag. Oproepen tot generositeit (van overheidswege of anderszins) is zinloos en hypocriet. Het artikel wordt besloten met een poging deze bevindingen te vertalen in termen van Levinas, die wat mij betreft niet veel toevoegt.

Tot op zekere hoogte kan het rapport van de commissie-Dunning worden beschouwd als een poging om een theorie van de zorg te ontwikkelen op basis van burgerschap (de door Van Houten en Van Lieshout aangeduide tweede richting). De commissie-Dunning bespreekt een drietal mogelijke distributiecriteriën voor de verdeling van (medische) zorg: het individuele behoefte criterium (u vraagt, wij draaien), het professionele criterium (u krijgt wat uw arts denkt dat nodig is) en het gemeenschapscriterium (u heeft recht op die vormen van zorg die noodzakelijk zijn om te participeren in onze gemeenschap). De commissie-Dunning heeft een duidelijke voorkeur voor het derde criterium. Zij probeert dit te operationaliseren in het zogeheten trechtermodel. Zorgvoorzieningen worden alleen dan collectief gefinancierd als zij (1) noodzakelijk zijn om te kunnen participeren in onze samenleving, (2) werkzaam zijn, (3) efficiënt zijn en (4) niet voor eigen rekening en verantwoording van de burger kunnen blijven. Marianne Donker doet in haar oratie een poging de Dunning-criteria toe te passen op voorzieningen in de geestelijke gezondheidszorg. De eerste zeef wordt door de geestelijke gezondheidszorg zonder problemen gepasseerd. Donker: 'Over de noodzaak van geestelijke gezondheidszorg kan – zeker volgens de gemeenschapsgeric-

te benadering van de commissie-Dunning – weinig twijfel bestaan. De mensen die zich melden bij de geestelijke gezondheidszorg hebben over het algemeen zodanig ernstige en complexe problemen, dat zij daaronder individueel ernstig lijden terwijl ook hun maatschappelijk functioneren sterk belemmerd wordt.’ (p. 4) Ik heb elders wel eens opgemerkt dat de Dunning-zeef weinig aanknopingspunten biedt om de medicalisering van persoonlijk leed of afwijkend gedrag tegen te gaan, en deze opmerking van Donker staft mij in die overtuiging. Het selecterend vermogen van de eerste zeef is in de geestelijke gezondheidszorg beperkt. De twee volgende zeven zijn potentieel wel selecterend, maar op een manier waarvan men zich kan afvragen of de commissie-Dunning deze voorzien en bedoeld heeft. Donker signaleert een aantal problemen. Van psychotherapie is inmiddels bewezen dat het werkt (mits men er niet te lang mee doorgaat), maar het is in de geestelijke gezondheidszorg meestal niet duidelijk welke patiënten waarom baat hebben bij welke behandeling. De problemen zijn complex, de diagnose verandert ‘werkende weg’, en de persoon van de hulpverlener en het geloof van de patiënt in de behandeling zijn van belang voor het welslagen daarvan. Moet je nu toch gaan werken met de technische effectiviteitsmeetlat van het dubbelblinde, gerandomiseerde onderzoek die in de somatische geneeskunde wordt gehanteerd? Efficiency (een kosten/baten-afweging) is ook geen eenvoudig criterium. Wat moet je tegen elkaar afwegen: de kosten van een totale opname versus de kosten van een ambulante behandeling? Of de kosten van een totale opname versus de kosten van de RIAGG vermeerderd met extra huisartsenhulp, arbeidsrehabilitatie en politie-interventies? Donker betoogt terecht dat er nog veel denkwerk moet worden verricht voor de Dunning-trechter kan worden ingezet in de geestelijke gezondheidszorg.

De oratie van J. Legemaate sluit aan bij de bijdrage van Reinders in *Ethiek van de zorg*. Ook Legemaate wijst op de beperkingen van het rechten-discours in de gezondheidszorg. Bij Reinders ging het om de positie van evident niet-autonome personen, Legemaate betoogt dat velen van ons een deel van ons oordeelsvermogen kwijtraken op het moment dat wij patiënt worden. Angst en pijn kunnen de blik van een patiënt vertroebelen. Er bestaat een grote discrepantie tussen de taal van het recht en de taal van de medische werkelijkheid. Algemene rechtsbeginselen en juridische leerstukken passen lang niet altijd in de werkelijkheid van de gezondheidszorg en werken daar soms zelfs contra-productief (een te ver doorgevoerd aansprakelijkheidsrecht kan er bij voorbeeld toe leiden dat artsen vluchten

in defensieve geneeskunde: te veel diagnostische tests en te weinig chirurgische risico's).

Legemaate zoekt de oplossing voor dit probleem in een gezondheidsrecht dat zich ‘dienend’ opstelt: geen rigide, gedetailleerde regelgeving, flexibele en beargumenteerde norm-toepassing door de rechter. Deze oplossing veronderstelt dat hulpverleners zich metterdaad door het recht moeten laten (kunnen) leiden en dat zegt Legemaate ook met zoveel woorden: ‘Binnen de gezondheidszorg kunnen een ordenende, een faciliterende, een beschermende en een conflictoplossende functie van het recht worden onderscheiden. Door middel van deze functies draagt het recht bij aan de normering en regulering van het therapeutisch proces.’ (p. 7) Je zou je ook een andere oplossing kunnen voorstellen, waarin het recht fungeert als een soort normatief ‘reservecircuit’ voor de gezondheidszorg. De gezondheidszorg, zo hebben we gezien in *Ethiek van de zorg*, is een handelingspraktijk met een (al dan niet nog te ontwikkelen) eigen ethiek van solidariteit, verantwoordelijkheid en generositeit. Je zou je kunnen voorstellen dat actoren in de gezondheidszorg alleen in uitzonderings-situaties, als hun eigen normatieve principes het laten afweten, een beroep doen op het recht. Een rechtssysteem dat niet meer is dan een normatief reservecircuit zou zijn eigen juridische karakteristieken (rigiditeit, helderheid, dogmatische logica, rechtszekerheid) kunnen behouden; het zou zich niet als een kameleon hoeven aanpassen aan de ‘te dienen maatschappelijke werkelijkheid’. Ik weet niet of Legemaates dienend recht beter zou zijn voor de gezondheidszorg dan een recht in de rol van reservecircuit. Ik weet wel dat de visie van Legemaate in elk geval verre te prefereren is boven een ambitieus gezondheidsrecht dat het zorgsysteem geheel wil ordenen naar juridische beginselen.

M.J. Trappenburg
Rijksuniversiteit Leiden

W.G.M. Salet, *Gegronde bestuur: Een internationale ijking van bestuurlijke betrekkingen* (Intreerede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarschap in de Technische Natuurkunde, in het bijzonder de Regionaal Bestuurlijke Ontwikkeling aan de T.U. Delft op 16 september 1994), Technische Universiteit Delft, 1994.

Oraties zijn er in vele soorten en maten. Ze variëren tussen populair-wetenschappelijke, al dan niet onderhou-

dende causerieën gericht op een publiek van leken, tot stevige wetenschappelijke vertogen waarin de vakwereld wordt aangesproken, en – in uitgegeven vorm – tussen dunne brochures met grote letters en veel wit, tot kleine boekjes met veel tekst. De oratie van Salet behoort tot de categorie waarin de vakwereld stevig wordt aangesproken en aangeschreven. De eenenveertig dichtbedrukte pagina's tekst zullen niet zijn voorgelezen. De schrijver heeft meer willen zeggen dan in een openingscollege kan worden uitgesproken. Hij heeft dan ook veel te zeggen gehad.

De grote opbloei van het regionaal bestuur of regionaal middenbestuur in West-Europa heeft de laatste jaren een stroom van internationaal vergelijkende studies opgeroepen. In zijn oratie gaat Salet na hoe 'regionaal bestuurlijke vernieuwingen worden gegrond in de typerende bestuurlijke stelsels, die men verspreid in de Europese landen aantreft'. Na een korte inleiding en keuze van analytische uitgangspunten worden, achtereenvolgens, het Duitse, Franse en Britse 'bestuurspatroon' geschetst. Daarna worden de ontwikkelingen in die drie landen vergeleken. Ten slotte beschrijft Salet het Nederlandse bestuurspatroon, de bestuurlijke ontwikkeling ervan en neemt hij kritisch stelling tegen de wijze waarop in Nederland het 'institutioneel vacuüm op het meso niveau' wordt opgevuld door het scheppen van 'een soort gemeentelijke stadsprovincie in stedelijke gebieden'. Hij suggereert ook oplossingen voor de bestuurlijke vormgeving aan de restgebieden die door de verzelfstandiging van de B.O.N.-gebieden ontstaan en ruimtelijk-bestuurlijk veel te wensen overlaten.

De analyse van de bestuurssituaties in de onderzochte landen berust op die van de staatsrechtelijke ordeningspatronen enerzijds en die van de veranderingen daarvan anderzijds. De patronen worden beschreven aan de hand van wat Salet twee elementaire coördinaten noemt. De eerste is die van de verhouding tussen centrale en decentrale bestuursorganen, de tweede die welke 'de mate van integratie van bestuurlijke betrekkingen' weergeeft. Beide coördinaten kunnen op een ordinale schaal worden gerangschikt. De eerste die van unitaire ordening tot verticale machtenscheiding, de tweede die van territoriale eenheid van bestuurlijke betrekkingen tot verbrokkeling op grond van functionele specialisatiesegmenten van bestuur. Met dit analyseschema loopt Salet dan de bestuurspatronen van de eerste drie landen af door middel van een behandeling van respectievelijk de achtergrond van het bestuurspatroon, de verticale betrekkingen, de horizontale betrekkingen en een balans van de ontwikkelingen. Daarna wordt het Nederlandse bestel, en de veranderingen daarin, geplaatst in het vergelijkend perspectief ten opzichte van de eerste drie na-

der geanalyseerde bestuursstelsels.

Het is onmogelijk om in kort bestek de inhoud van een zo compacte tekst weer te geven. Het is een knappe prestatie van Salet om in een zo beperkt kader een toch zeer heldere kenschets van de bestuurspatronen van sterk uiteenlopende aard te geven. Bovendien weet hij een goed perspectief te bieden voor de discussies over het regionale middenbestuur. Als beoefenaar van de regionale geografie, een oud vak dat na een lange methodologische louteringsperiode in een nieuw gedaante vooral in het planologisch en regionaal beleid toepassing vindt, heb ik met veel waardering van deze oratie kennisgenomen. Deze oratie verdient het ook buiten de kring van bestuursdeskundigen door bij overheidsbeleid betrokkenen gelezen te worden.

Kritisch op oraties ingaan bergt het gevaar in zich van onredelijkheid. De intreerede is altijd aan grote beperkingen van vorm en inhoud onderhevig en die beperkingen bieden een al te gemakkelijk aangrijpingspunt voor kritiek. Zo zal menigeen niet overtuigd zijn dat de oplossingen die Salet aandraagt om de bestuurlijke territoriale vergietstructuur, die de B.O.N.-operatie achterlaat weer te fatsoeneren, ook inderdaad werkbaar zijn, nog afgezien van het door Salet gewenste teruggedraaien van de B.O.N.-status van het gewest Haaglanden. Menigeen zal nog wel eens een nuance of een aanvulling willen aanbrengen bij de typering van de verschillende bestuursstelsels. Ook is het woord ijking uit de subtitel van de oratie (ijken als toetsing aan de gestelde eisen, waarmerken) niet waargemaakt. Dergelijke kritiek is onvermijdelijk. Liever noem ik echter een enkele overweging die lezing van deze oratie bij me opriep. Deze oratie bedt het regionaal bestuur in binnen het totale bestuursstelsel getypeerd door het staatsrecht, problemen en taken, samenhang of integratie, proces- en waarderationaliteit en ontwikkelingstendities der bestuurlijke betrekkingen. De term regionaal in 'regionaal bestuurlijk' wordt ingevuld met taken en problemen die moeten worden verricht, respectievelijk opgelost. Die 'drijven' de bestuurlijke ontwikkeling aan als concretisering van zowel algemeen maatschappelijke én ruimtelijke ontwikkelingen. Salet gaat in op de eerste door middel van de nationalisatie en functionele specialisatie van de materiële beleidssystemen en op de laatste door de schijnwerpers te richten op verstedelijking (met bijbehorende mobiliteit, infrastructuur, economie enz.).

Regio's hebben, volgens de Finse geograaf A. Paasi (1986), verschillende gedaanten, die niet in tijd en ruimte hoeven samen te vallen en die een eigen levensloop doormaken. Die gedaanten zijn naast de territoriale vorm, de conceptuele vorm (zeg het regionaal be-

wustzijn van inwoners en buitenstaanders), de functionele vorm (de economische rol van de regio) en de institutionele vorm (waarvan de bestuurlijke de belangrijkste component is). Bestuurlijke taken en problemen vloeien vooral voort uit de territoriaal ongelijke en ongelijktijdige dynamiek van die vormen. Daarbij krijgen integratie en differentiatie van die regio's ruimtelijke kaders die onmogelijk bestuurlijk zijn te omvatten vanwege hun schaal en dynamiek en die problemen oproepen welke leiden tot de bestuurlijke dynamiek. Van de laatste hielden Scharpf c.s. (1976, 236) 'Hypothesen, die beim institutionellen Eigeninteresse der beteiligten Akteuren aussetzen für besonders erklärungskräftig'. De verlenging van de bestuurskundige analyse met de regionale dynamiek (die al of niet, maar zo ja steeds op selectieve wijze vertaald wordt in de opgaven en problemen voor welke het bestuur zich op enigerlei wijze gesteld meent te zien), kan zowel het bestuurskundige inzicht als het inzicht in die regionale dynamiek vergroten. Wellicht zou dan de procesrationaliteit, die zoals Salet stelt, met eigen logica 'dwingt tot nieuwe ongewenste keuzen', beter gericht kunnen worden. Salet houdt een stimulerend betoog!

G.A. Hoekveld
Universiteit Utrecht

Literatuur

Paasi, A., 1986, *The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity*.

Fennia 164, 1: 105-146.

Scharpf, F.W., B. Reissert, F. Schnabel, 1976, *Politikverflechtung: Theorie und Empirie des kooperativen Föderalismus in der Bundesrepublik*, Kronberg Scriptor.

Marijke Steenbergen, *Samenhang in de zorg als 'paradigma'; een studie naar het vernieuwen van de ouderenzorg* (proefschrift Universiteit Utrecht), SWP Utrecht, 1994.

De wens, of zelfs de noodzaak tot vernieuwing is gangbaar op vrijwel alle terreinen van beleid. Vrijwel nergens komt de roep om vernieuwing zo sterk naar voren als in het veld van de ouderenzorg. Wie een studie wil maken van de mogelijkheden en onmogelijkheden van beleidsgestuurde vernieuwing, vindt hier een rijk on-

derzoeksveld, met veel mogelijke ingangen voor analyse. Marijke Steenbergen heeft voor haar studie 'samenhang in de zorg' als uitgangspunt gekozen. Dat is niet toevallig: het ontwerpen van mogelijkheden om meer samenhang te bewerkstelligen in dit zeer verbrokkelde beleidsveld vormt de kern van de beleidsinspanningen van de laatste jaren, en – ondanks alle inspanningen is het nog steeds niet gelukt het stelsel wezenlijk te vernieuwen. Haar studie is dus zeer actueel.

Drie vragen vormen de centrale kern, die ik hieronder kort samenvat:

- hoe samenhang en zorgvernieuwing zich tot elkaar verhouden;
- welke vernieuwingen tegemoet komen aan de wensen van de klanten;
- welke aangrijpingspunten en belemmeringen voor vernieuwing het huidige beleid en stelsel bieden.

Ze beantwoordt deze vragen door enerzijds een analyse van het beleid zoals dat het afgelopen decennium gestalte heeft gekregen; anderzijds via een drietal min of meer representatieve gevalsstudies van vernieuwingsexperimenten. De gevalsstudies dienen zowel als voorbeeld om de praktijk van zorgvernieuwing te beschrijven, als om inzicht op te doen in de inhoudelijke mogelijkheden en beperkingen. Een vrij groot aantal verschillende theoretische invalshoeken dienen daarbij als hulpmiddel voor de analyse.

De meest belangwekkende conclusie heeft betrekking op de eerste vraag: samenhang en zorgvernieuwing blijken lang niet altijd naadloos in elkaars verlengde te liggen – integendeel. In haar analyse van de casuïstiek blijkt duidelijk dat het vertrekpunt voor verbetering van de samenhang meestal wordt gezocht in het bestaande en dat daardoor een wezenlijke paradigmaverandering geen kans krijgt. De ontwikkeling van samenhang gaat uit van samenwerking tussen zorgaanbieders – zorgaanbieders die gevestigde belangen hebben binnen het huidige systeem en die belangen in de samenwerking (impliciet of expliciet) ook pogen te verdedigen.

Ten aanzien van de tweede vraag, de wensen van de cliënt, is het niet veel beter gesteld. Marijke Steenbergen blijkt een voorstander van een systeem waarin de cliënt duidelijk als 'derde partij' fungeert in de vormgeving van voorzieningen. 'Innovatie is objectgebonden' is haar verwoording van het uitgangspunt dat de wensen van de klant centraal zouden moeten staan in het ontwikkelingsproces van samenhang en vernieuwing. In de gevalsstudies die zij beschrijft, blijkt dat nauwelijks het geval te zijn. Wellicht lagen de (veronderstelde) wensen van de klant wel in eerste instantie ten grondslag aan het streven naar vernieuwing, in de ont-

wikkelingspraktijk van de projecten stonden toch de zorgaanbieders centraal. De positie van de cliënten in het spel van beleidsontwikkeling was zwak en is zwak gebleven, ondanks de vele beleidsvoornemens om dit te veranderen.

Dit brengt ons op de veranderingsmogelijkheden in het beleid. Het feit zelf dat de vernieuwingsprojecten gestalte konden krijgen, pleit uiteraard voor het vernieuwingspotentieel. Er was geld voor; dit geld was echter wel 'experimenteergeld', met de onzekerheden en nadelen voor de projecten van dien. De door alle partijen gevoelde noodzaak tot verandering blijkt een stimulant te zijn. Uit de gevalsstudies blijkt daarnaast dat een sterke projectleiding, actieve lagere overheden en een kleine schaalgrootte van het initiatief bevorderend werken.

Gebrek aan tijd en competentie en de al genoemde gevestigde belangen vormen de belemmeringen. Deze laatste blijken des te sterker naarmate ze niet worden geëxpliciteerd en als onbenoemde weerstand het proces vertragen.

Wat leert ons dit alles? Degene die dagelijks speelt in het veld van de zich vernieuwende ouderenzorg vindt in deze studie veel bevestiging van de dagelijks gangbare praktijk. Naarmate de beslissingslijnen korter zijn, de projectleiding actiever en bekwaam, de gemeenschappelijke belangen – en ook de verschilpunten – duidelijker, heeft een vernieuwing meer kans van slagen. Geld is ook belangrijk – natuurlijk. Een voor de praktijk nuttig effect van deze studie is dat belemmeringen die anders binnenskamers door betrokkenen (of vaak ook adviseurs) worden genoemd, nu met recht en reden, gesteund door de wetenschap, hardop kunnen worden uitgesproken.

Twee andere relevante kenmerken waarop Marijke Steenbergen duidelijk de vinger legt als kwetsbare punten, zijn de 'aanbodgestuurdheid' van vernieuwingen en de zwakke positie van de consument. Zij pleit voor een heldere koers van het beleid, waarin deze twee belemmeringen voor 'objectgestuurde innovatie' worden omgebogen. De vraag is echter of een dergelijk beleid kans van slagen heeft.

Juist ouderen zijn als groep kwetsbaar – dat geldt met name voor de groep ouderen die zorgbehoefte is, de doelgroep van het zorgaanbod waarover deze studie in feite handelt. Een hoofdstuk in het boek is dan ook gewijd aan de inhoudelijke zorgvraag en de mogelijkheden om daaraan optimaal tegemoet te komen, gebaseerd op de verschillende beelden over ouderen in onze huidige maatschappij. De rol van professioneel versus niet-professioneel zorgaanbod komt daarin ook aan de orde. Als overzicht over de heersende ideologie is dit hoofdstuk geslaagd – er worden echter geen duidelijke keuzen

in gemaakt vanuit een consequente visie. Hoe dient de rol van de oudere als consument vorm te krijgen? Via de ouderenbonden? De ouderen die daarin actief zijn, zijn degenen die er belang bij hebben de actieve rol van ouderen als medespelers op het maatschappelijk veld te benadrukken. Naarmate de behoefte aan (al dan niet aanvullende) professionele zorg toeneemt, neemt echter het vermogen tot actieve deelname af. Kortom, deelname aan de vormgeving van de voorzieningen vereist juist die eigenschappen die uitsluiten dat men tot de doelgroep van de betreffende voorziening behoort – een paradox. Meer beleidsmatige aandacht zal deze paradox niet oplossen; hier worden keuzen vereist op grond van rigoureuze analyse van de diverse uitgangspunten.

Juist dit type analyse ontbreekt echter in dit boek; dat geldt ook voor een aantal andere aspecten die behandeld worden. De studie geeft veel theoretische invalshoeken: over innovatie, over professionaliteit, over 'human service organizations', over de lerende organisatie – om er een paar te noemen. In veel van deze theoretische aanzetten zitten paradoxen, verwant aan wat hierboven is uiteengezet. Zo is bij voorbeeld de theorie over professie gebaseerd op professionele beroepen die tegengestelde kenmerken hebben aan wat in de zorgverlening gebruikelijk is. Alleen over dit fenomeen al, bestaat een omvangrijke literatuur met belangrijke consequenties voor professionele zorgverlening. De ruimte is te beperkt om op alle verschillende punten verder in te gaan; duidelijk is echter dat geen van de theoretische invalshoeken consequent wordt uitgewerkt en tot leidraad voor analyse gemaakt.

Dit vormt de zwakte van deze studie; een zwakte die wellicht onvermijdelijk is. Zelf geeft de schrijfster aan dat haar studie deel uitmaakt van het corpus aan beleidsanalyse dat werkelijke vernieuwing in dit weerbarstige veld mogelijk moet maken. De studie staat ook midden in dit veld, en vertoont alle sterke en zwakke kanten die het beleid zelf ook kenmerken: een spiegel, dus. Hoewel een spiegel het mogelijk maakt onze tekortkomingen duidelijk te zien, leert deze ons niet feitelijk wat er moet gebeuren om er iets aan te doen, omdat de afstand ontbreekt. Naarmate de spiegel een overzichtelijker beeld geeft, is meer heldere analyse nodig om de contouren te onderscheiden. Deze afstand mag van een wetenschappelijke studie wellicht worden verwacht, maar is ook veel gevraagd voor een onderzoek dat zo midden in de huidige ontwikkelingen staat.

De slotconclusie kan zijn dat dit boek doet wat het belooft: een bijdrage aan de beleidsdiscussie leveren, zonder dat het laatste woord vooralsnog gesproken is.

M. Fahrenfort
NZi